

Халымг теегиг шиндждж хэлэснэ туудж

Азиатск колдн агтугъяс, халымг теегур, миньгъад джил хооран, то уга оли нурьгъад йовдг улсин цег орж ирсми. Бовг тедн усн уга колд газр тавсгдл уга, нурьгъад йовдг улс, деел 93г тал байхд олзта газр-ус хайсми. Тер ики кезанэ унэг-тохм тасрсн ймтнэ тускар, теегт улдсн то уга укарин толгъяс герч болна.

Кезанэ орчидг халымгин газр-усна тускар ю медг баясмб? Байдлнь, эн газриг элддэйс ймтн эврәннь тбрскан саянар медг байдж, зуг тедн ном уга харньгьу болсн учрар, теднэ культур кезанэ Греция болн Римин культурас тату байсн учрар, тер ймтнэс темдг туудж эс улддж.

Халымгин теегин тускар, келд ширин хамрумдн тускар, түүрн эклдин тодлвр древногреческ учени географ Птоломейэс медгднэ. Птоломей ширин хамрумдн „мбрнэ

уулэ“ гилж нерднэ, юнъгад гилхэ, терүүгэр ик оли зерлг элун илшлг байдж. Халымг теегин тускар энуйэс оньгдан тодлвр уга.

Маньгъд-моньгъл улсин Улман хобн, халымг тег оли-ймтнэ хаалгь болдган уурсми. Дайддж орулдж авсн нутгулас моньгъл нутг тал алы бгдг улс, керг-уулин улс йовсми: Западн Европос элчир, зуучир (Улгурлхд ПIANO Карпини 1253 дж., Рубруквис 1253 дж.) Чиньгс хаана нутгур йонцхасми, болв Халымг тег, теднэ хуалгъяс ик омн үзгт үлддг байсми.

Чиньгс хаана медлин нутгиг авад хэйлхэй, улякхсн савиьгин ик болвй мет байсми-эн нутг дотр-дундин экономическ болн политическ таар уга байлгънэс колтг, бахчи-бахчи нутгуд болдж саллана, теднэс негнь Золотая Орда нер 399улж, Сара балгъсар хотг

кедж авсми, хобинь Аадрхэр хотлан келж авсми.

Шин бүрдсн нутг деел үзгт болн омн үзгт байсн государствисна залгъада кехлэри, халымг теегэр дамдлж кех байсми. Эн цгас авн халымг теегэр ачлгъта колгд, кув ймтс, дайчир лакнас шин хаалгь деел үзг тал гаргъна. Тер кезанэ хаалгъсын зармснь балгэ цаг куртл үлддг. Улгурлхд, тини, Аадрхнэс Крым ордг хаалгь байсми, тер удагн цагин эрглд Крымск эс гилж Вороск зам хаалгь гилж нердгдлг байсми. Эн хаалгь таньгъчар Яшкуль, Улан-Эрг гилг-поселкс, Деел Яшкульр дав-рлд, Джуург сала, Хэр сала, Западн Манч хэйлэдж гарна.

Зэрм газрар, Улгуринь келхд, Хуури, Гашун гилд салагн туршар гарал хаалгь деер, ода куртг саянар шиндлжлж хэйлгдлг уга- кезанэ балгъсдин баярс байнэ. Наадк нег хаал-

гънь Аадрхиг Севери Кавказла залгъдулдг байсми. Эн хаалгь Кумин гол деер байсн кийчакс маньгъамудин хотг, кезанэ нег цагт цецрлжэс Манжар балгъсар даярдг байсми. Олгэ цагт эн балгъсина байриг газр малтгдлж, шиндлжлгдж байнэ, эн малтаг олсн юмс кезанэ халымг теегиг ямаран ймтс ээлджэсиг медлх тус болджана.

Иван Грозный Крымск ханствиг дорацъласнэ хобн, ногайск маньгъамуд халымг тег тал нурьдг гарсми, тедниг орсин государств Крымск ханствала ноолдлх олялсми. Тер цагин эрглд Идлж Тень хойр голсин хооридк теегин газр-усна тус тодлвриг медлж, үздж ирдг ймтс ганчир кувчир байсми. Кувчирин келсн, бичсн тоотас иштэгъар, XVI зун джиллэ Орсин государств түүрн карт— „Большой черчеж“ гилг дектр гарна, терунд хамрумд Улж-гора гилж нерйгдлжэйнэ. Тер дектр багыар келдлж байсн бичинь хамрумдн тускар зблвр саянар индж келдлж байнэ: Улж-гора (хамрумд) Аадрхи

Азов хойран тал дунднэ байнэ, терунэ дорд үзг таань „гоодждг уга булгэ болн нуурмуд байнэ“ гилж келдлж байнэ. Бовг деел, дорд Манчин голмуд нег гол гилж үзүлгдлж байнэ, тигхлэри эклдин Кок тееньгъс авана гилж келдлж байнэ.

XVII зун джилни экллэр, Китдин деел халхар байсн ймтс, джунгарин урд давлж гарад, Идлж-мори голсин бахлур нурьдг гарсн ймтс, тер цагин орс хаана правительств тал манг орсин медлх автн гилдж сурсми. Эя сурвриг зблвр шарсн болдг, тер цагас авн халымг ймтнэ хув-лжиргъл орс ймтнэ негн. Итлж Тень хойр йн хоорндк газр тер цагас авн халымг тег гилж нердгдлнэ. Халымг ймтс эврәннь тбрскн газран олдж аво.

Тер цагас авн халымгин газр-усн ймарзн кевыр шиндлжлгдлж хэйлэдж байсмиб?

Петр Первый Перс орсн зам-лж халымг теегэр дамдлжж. Агъшас Москва тал орсин цегр йовсми. Тер йовалмуд халымг теегэр гатал уга, ширин хамрумдн халжугъгар гарсн

бийн, орсин цегрчир шуудж хэйлэгдлгдлг уга газрар йовсн тоб-длэн, халуи усн уган учрар, ик зовилнь үзсми.

Паллас, Погоцкий гилг тер цагин зуучир, усн чигн уга, халуи ганьгта халымг теегин гууна ордгэ байсми. Зуг 1773 джил, тингхл нернь темдг уга сугленг Соколов ганцарч, зер-шундлж хэйлэгдлг уга халымг теегэр курч, түүрн на-учн тодлвр бгсми. Гүн сургъулин шиндлж орсдан Советск Халымг Соколов ханг кех зблвр. Соколовин тодлврг бол-ла, хамрумд (Соколов энгү Сербинск онгр газр гилж не-рэдлжйнэ), Прикаспийск дора газр кезанэ тееньгсин кобэ байсн деерин, хамрумд тал гарсн нэрхн ут сала байдлж гилж келдлжэйнэ.

Тер цагин эргцлэ Манчин голсин туск тбр хэйлэсдсми. Эн тбр ним байсми. Манч нег голв алы угай. Дика-ал үзгэс ал үзүр урсажэхи темдг уга байсми. Эя тбр халгълхд дегд курч байсми. Зуг Брегштресс гилг дамшлгта мбс колтэ эн тбр хэйлэгднэ.

Давсн гардг шин газр хэйлж йовдг, Восточн Минчин бэр давста нуурмуд олж авад, тер 1853 джил Аадрхи тал, Кок тееньгс куртл Манчин голлар отьгъчар йовнэ. Ничр хуртг болсн учрар, тер зблвр газр йовна, болв Кок тееньгс курч чадхн. Брегштресс кер-гнэ эс курдсн биань хоргил уга, Петербург тал Азовск, Кок тееньгс хойрн Минчир негдүлдж болхми гилж цас бичинэ. Правительство эн тбрр соньмсина. Минчир рэйсн тал экспедиц йовулад, халымг теегин газр-усин саянар шиндлж келдлж хэйлэйнэ. Тер шиндлж хэйлэ-рэс иштэгъар индлж тодлвр кенэ хойр Манч байнэ, тер Зпэлдн болн Восточн гилж хувэгднэ, дакад хойр газр байнэ, тер учрар Восточн Маннас Западн Манч хоорнд усна халгъг уга гилж тодлвр кенэ. Тегдлг Брегштрессич про-ект халжгър гилж шиндлгднэ. Тер бичин, Брегштресс ав-длж бгкш. Тер эврәнн монь-гэр экспедиц йурдгълэ, 1859 джил дахис Восточн Минцас

Зпэлч Манч тал оньгъчар гэтлхэр седнэ. Цань уга ик түүрү үзлг, арин гилж бндр газр куртл, тер бичриг оньгъчар дэвдл бэлч угачин мэднэ. Тегдлг Брегштресс дахис хаана правительств, тер бич-риг керчлж, канлг малтхми гилж цас бичнэ.

Хаанз правительствия закр-рар, финансин министрств „Кумэ-Миньческий“ экспедиц йовулад. Тер экспедиц ним-ним ймтс йовсн: геотог Барбога-де-Мирн, топограф Кры-жин ботн этнограф Костенков. Эя гүн сургъулыта улс халымг теегиг шиндлж хэйлэгчн туудлж орсми. Эя колдмшин аш гилж 1859 джил октябрин 29-д хаанд цасн орулдж бггднэ. Терундн индлж келгд-лжэйнэ: Кок тееньгс Азовск тееньгс хоорнд залгъада кел-гын дега курч тбр, дакад йир ик гару болхми; эн темдг уга газриг шиндлж хэйлэсн тбр, эн газриг ургъчлар теклж, терунд ймтс буурлулхд тусан хэйлэхми“.

Тингд Брегштрессин проек-тг бурушав, болв энунд ймтс

буурлулдж, бэйлгъхн тускар оньг бггдлв.

„Азовск болн Кок тееньгс хоорндк теегин агъу кесг газр-муднь сйн, теднэс кесгнэ элвг загъса, нам йириндэн ймтн бэйрнхд тааста газр“—гилж цаарандан докладг келгдлжэ-йнэ.

Брегштрессин селвгэс иштэгъ-р, хаана правительств халымг теегт орс улс бэйршлүлдж буурлулв. Халымг теегт обдэн культур орсмуд авч ирв: тегдл халымг улс тара тэрдг, га-руд тэрдг ласцхав. Орс халымг хоорнд нег-негнэнь сэй хэйлэч, ни-нициньгъу байх аргэ учрв: хамдан кодалгн ни-нициньгъу бэйлггнэ дань угагъгар батлана. Тер учрар Октябреск революциян цакл-чир болхд халымг куч-кол-счир орсин пролетариатн болн орсин куч-колсчиринг дбнъндж босцхасми.

Гүн, гатлгн ухата улс не-длжлэр, колдлх курч моньгн угагъгар, зэрмдэн ймндэн ймшг учрадлж халымг теегур шур-

гъдлж, хэйвр келхэдг йовдл Со-ветск йосн тогтснэ авн дань-гинд уга болв. Халымг теегиг болс-буртсари шуудж шиндлж-лгн уурулдлв. Оли-ймтнэ элд-аху икар болж-бргдлжгнэс иштэгъар, элд-ахуд керглгдлг тоотг икдэнэ иштэгъар советск халымг теегиг зурагъгар, бул-гънь кургдлж шиндлжлгн экл-лв. Халымг газрин агъуд кесг олн научн станце, метеороло-гическ, мод тэрдж ургъалгъна дамшлтин биологическ болн нань чигн кесг станце тогтагд-лжана, кесг арвад научн экс-педиц халымг теегур джил болгнн илгдгднэ—халымг те-егур наук йоста гилд даярлгж кедж йовна.

Наукин шин динлар болгн, йиртмджен нуувчиг илдлгн болгн—эн оли-ймтнэ стройнн шин динлар, орчильгиг кун динилгн болджана.

Л. ЕРМАКОВ,
Герценэ нертэ Институтин аспирант.